

ФЕНОМЕН СТАРОЗАВІТНОЇ ПРЕМУДРОСТІ У КОНТЕКСТІ ДАВНЬОСХІДНИХ ЛІТЕРАТУР

У статті розглянуто феномен премудрості у давньосхідних літературах (вавилонській, єгипетській, давньоєврейській), простежується процес формування біблійної премудрості у контексті давньосхідного літературного оточення.

Ключові слова: премудрість, монотеїзм, гімн, псалом, притча.

Література премудрості в дидактичних книгах Старого Завіту (СЗ) пов'язана насамперед із притчевою традицією давньоєврейської й усіх давньосхідних літератур, які мали багатовікову історію взаємовпливу і взаємозбагачення, особливо у сфері морально-релігійного осягнення проблем людського буття. Монотеїзм давньоєврейської спільноти спонукав авторів біблійних текстів до вироблення особливої концепції премудрості у текстах СЗ. Тому завдання пропонованої статті – простежити феномен біблійної премудрості у порівнянні з аналогічними текстами давньоєврейського літературного оточення.

Термін «премудрість» (давньоєврейською «חוכמה», давньогрецькою «Sophia») вживається в СЗ з часів Йосифа (Бут. 41: 39; 47) та Мойсея (Вих.) і має різне значення у різних текстах. Це і здатність, без якої неможливе справедливе керування справами країни (Втор. 1: 13), і висока майстерність (Вих. 28: 3); ця властивість необхідна воєначальникові (Вих.), мореплавцеві (Пс. 106: 27), вона іноді асоціюється з хитрістю (2 Цар. 13: 3) чи політичним розрахунком (3 Цар. 2: 6).

Походження давньосхідної літературної премудрості пояснюється не тільки певним розумовим складом східних народів [2, 3], але й уявленням про царську мудрість, оскільки вона акумулює загальноетнічну мудрість і є мудрістю божества, яке втілює владику [7, 7].

Після того як єврейський народ досягає омріяної державності, отримує можливість національно-культурного розвитку, освячує царську форму правління, запозичену від сусідів, іменем Яхве, східні культурні стандарти стають надбанням єрусалимських придворних кіл [1]. Цар Соломон, на відміну від практичної життєвої мудрості сусідів, надає мудрості релігійно-морального значення, тому і мудрість його була «вищою за мудрість усіх синів Сходу і усієї мудрості єгиптян» (3 Цар. 4: 30). Соломон не тільки переймає мудрість у більш розвинених цивілізацій Сходу, але освячує її божественною мудрістю, яка невимовно перевищує звичайну життєву мудрість (хоча остання великою мірою властива Соломонові). Походження мудрості Соломона в тексті не викликає сумнівів – вона походить від Бога (3 Цар. 3: 6–14). Соломона можна вважати засновником дидактичної літератури

Ізраїлю. Після Соломона цей жанр активно розвивався і для нього ретельно підбирався матеріал (Притчі 25–29).

Розвиваючись у середовищі єврейських книжників, література премудрості набуває значного поширення, ставить складні теологічні проблеми, такі як сенс буття, сенс страждання і винагороди, і відповіді на які виключають однозначну інтерпретацію, пропонують нові, невідомі до цього часу вирішення. У своєму розвитку література премудрості в СЗ доходить до кульмінаційної точки – втілення Премудрості (Притч. 9: 1-6; 14: 1). І цей жіночий образ Премудрості – не проста алегорія, а Премудрість, яка перебувала з Богом ще до створення видимого світу і брала участь у творінні (Притч. 8: 22-31). Вона – улюблена, якої невпинно шукають (Сир. 14: 22), мати-охоронниця (Сир. 14: 26), жінка, що турбується про втамування голоду і спраги (Сир. 15: 2), гостинна господиня, котра запрошує на свій уcht (Притчі 9: 1–6) на противагу жінці нерозсудливій, дім якої – поріг смерті (Притчі 9: 13–18).

До нас дійшла значна кількість творів дидактичного спрямування, що мають шумерсько-аккадське та єгипетське походження. Це різного роду моральні повчання, збірки прислів'їв, байок, вчених діалогів-дискусій тощо. Із давньоавилонських текстів це першою чергою так звані гімни про страждальців («Я звеличу господа мудрості», «Людина та її бог», «Вавилонська теодицея», «Невинний страдалець»). У двох перших творах власне не мовиться про невинність страждальця. У них лише стверджується неминучість людської гріховності, причому під гріховністю розуміють ритуальну нечистість [5, 178]. «Вавилонська теодицея» у формі діалогу між двома людьми (Страждальця і його Друга) порушує проблему несправедливості світу: чому злі і неправедні панують, а праведні страждають? Друг дає традиційну відповідь:

...Ти ж бо [стоїш на землі], (а) задуми бога далеко...

... Як небес глибочінь, серце бога далеко,

Його важко пізнати, не збагнуть (його) люди...¹

Але Друг упевнений, що грішники неминуче будуть покарані ще за життя, а праведники матимуть прижиттєву винагороду:

... Пихатого багатія, що майно загібає (до купи)

Цар на вогнищі спалить до строку (йому) призначеного...

... Що ж до шахрая, – ти заздриш його достаткові, –

Ніг його прудкість (?) минеться скоро!

Без бога шахрай володіє багатством, –

Зброя убивці його ж і натрапить.

Що твій добробут, коли волі бога не прагнеш?

Той, хто несе ярмо боже – той має хоча небагато, (та) надійно.

Знайди благодатний подих бога, –

І що втратив за рік – відшукаєш миттєво.

¹ Тут і далі переклад текстів М. Луцюка

В Теодицеї Страждалець палко критикує як утиск бідняків багачами, так і захоплення бідними майна заможних, котре їм не належить за правом, яке ними не зароблене і не відповідає їхньому статусу, адже система соціальних ролей вважалася на Давньому Сході божественним установленням, як і соціальні правила життя. У цілому «Вавилонська теодицея» є незвичайним для шумерсько-вавилонської літератури премудрості зразком, який характеризується інтересом до суспільних проблем. Це виражається в тому, що Страждалець нарікає не стільки на хвороби, як це ми прочитуємо у «Невинному страждальці», скільки на проблеми соціальні. Але в цілому Теодицея є у межах традиційних вавилонських уявлень: праведний Страждалець скаржиться на успіхи нечестивих і біди праведних, сповідуючи при цьому загальноприйняте розуміння добра і зла. Друг покладає всю відповідальність на богів, говорячи, що боги створили людей брехливими й несправедливими. При цьому воля богів для людей незбагненна, але Друг вірить, що врешті-решт добро матиме винагороду, а зло буде покаране.

«Вавилонська теодицея» разюче нагадує біблійну книгу Йова. «Є підстави вважати, що вавилонська теодицея була відома творцеві книги Йова» [5, 125], особливо це стосується істини, що воля Бога є поза межами людського пізнання, але старозавітний автор подає дещо інше тлумачення причин страждань праведника. Причиною страждання праведника Йова є випробування його праведності і відданості Богові для посоромлення сатани, адже, не дивлячись на всі випробування і страждання, Йов залишився вірним Богові (Йов 1: 21).

Пісня про невинного страждальця має не тільки ідейну подібність до книги Йова, але й деякі більш детальні риси. Вавилонський страждалець, подібно до Йова, був заможний, посідав значне становище у суспільстві, й найголовніше – був благочестивим. На нього раптово звалилася хвороба, схожа за описом на хворобу Йова; крім того, він втратив зір, слух, змінилося ставлення друзів до нього. Спільним у книгах є і душевне сум'яття у зв'язку з усвідомленням незаслушеного покарання. Врешті, вони однаково завершили своє життя – оздоровлені, до них повернулося майно і соціальний статус.

Вавилонські гімни, що дійшли до нас, можна розділити на хвалебні, вдячні і прохальні. Найчастіше вони бувають комбіновані, наприклад, спочатку хвалебна частина, а потім прохальна. Причини для створення гімнів були найрізноманітніші: початок нового року, весни, важлива суспільно-державна подія, бажання випросити здоров'я цареві чи просто вшанувати божество.

Покаянні молитви – свідчення ще більш розвинутих релігійних уявлень вавилонців. У них у поетичній формі говориться про гріх і про кару за його вчинення; проголошуються каяття про заподіяні вчинки і вимолюється прощення у богів:

*Хай приборкається гнів серця твого, владико!
Бог, що відає незнане, хай примиреним буде!*

Богиня, що відає незнане, хай примирена буде!..

*... Гріх учинив я з незнання,
Гріх допустив я з незнання!
Хай бог мій зішле на мене благословення!..*

*... Їжу, заборонену богом моїм, їв я з незнання;
Речі, що прокляла моя богиня, торкався я з незнання!
О, владико, гріхи мої є численні, гріхи мої є великі!..*

*... До бога мого, єдино милосердного, звертаюсь я і кличу.
Ноги богині моєї цілую, і воду слізьми розчиняю,
До бога мого приношу молитву мою:
О, владико, поглянь на мене, прийми молитву мою!..*

*... Гріхи мої переміни в благословення!
Як одіж зніми з мене беззаконня мої!
О, боже мій, сім разів по сім є гріхи мої,
Відпусти мені гріхи мої!*

Псалом побудований за класичною схемою: сповідування свого гріха – прохання про відпущення гріха.

Більшість дослідників висловлюють думку, що біблійні псалми, особливо покайні псалми Давидові, були написані під значним впливом похвальних і покайних псалмів і гімнів Вавилону, адже предки ізраїльтян мали безпосередні мовні контакти з асирійцями. Справді, можна зустріти аналогічні мовні звороти, подібні концепції, навіть стилістичну будову (паралелізми). У різних вавилонських псалмах і гімнах Бог іменується «всемогутнім, вічним, царем неба й землі, творцем усього світу, володарем усіх речей, усього людства; він – владика країн, цар над царями, король над королями; на небі і на землі він не має рівного собі; коли він гнівається – перед ним тремтять небо й земля; він – світло людей, світло світу; він – милосердний, милостивий, у його руках життя усієї землі» [3, 13].

Монотеїстична реформа Аменхотепа IV породила специфічну, невластиву для Давнього Єгипту гімнографію єдиногобожжя. Особливо це стосується гімну Атонові (Атон – сонячний диск, єдиний бог), який називають «справжнім шедевром релігійної лірики» [6, 73]. Структура гімну надзвичайно близька до структури 103 псалма СЗ. Атон звеличується як єдиний творець усього світу, який дає буття для всього творіння. Якщо врахувати, що час формування Псалтирі набагато пізніший, ніж час написання гімну Атонові, то можливо говорити про запозичення форми написання 103 псалма з деякими доопрацюваннями під єврейський менталітет та вірування.

«Пісня арфіста» – єгипетська пам'ятка з 15 текстів часів Середнього та Нового царства – твір украй песимістичний, оповідь про тлінність світу, про

повне забуття людини, про невіру у потойбічне життя і заклик до насолоди у житті земному. Близьким до цього твору є твір-діалог «Бесіда розчарованого зі своєю душею», у якому зневірена і доведена до відчаю людина прагне згубити себе. Душа самогубця вступає в полеміку з тілом, вона переконує людину жити радіщами земного життя і відвертає його від нерозсудливого вчинку. Дослідники називають «Бесіду» єгипетською книгою Йова. Справді, тут наявні і роздуми над складними проблемами буття, і поетичний стиль, і форма діалогу, і щасливий фінал цього діалогу, та навряд чи можна провести цілковиту аналогію між обома творами. Біблійного автора хвилює проблема страждань невинного праведника, між тим як у «Бесіді» герой – це нещасна людина, доведена до відчаю життєвими негараздами. При цьому єгипетський страдалець вбачає у потойбічному світі правильний плин речей (життя з богами, уподібнення їм), а Йов після смерті очікує сходження до Шеолу, про якість життя в якому мало що відомо. Ці дві оповіді, «Пісню арфіста» і «Бесіду», можна скоріше порівняти з книгою Еклезіаста, який, бачить у цьому світі лише марноту і томління духу, де *«усе однаково всім приходить; однакова доля: праведному чи безбожному, доброму й чистому та нечистому; тому, хто приносить жертви, й тому, хто їх не приносить. Однаково і доброму і грішникові, і тому, хто кляється, і тому, хто боїться клятви»* (Екл. 9: 2); а у потойбічному світі, зійшовши до Шеолу, де *«нема ні роботи, ні мізкування, ні знання, ні мудрості»* (Екл. 9, 10), доходить до висновку: *«Іж отже хліб весело, пий вино щасливим серцем, бо Бог благословив уже твоє діло. Хай завжди буде на тобі одежа світла, і олія хай не сходить з голови твоєї. Живи собі весело з жінкою, що її любиш, усі дні життя марноти твоєї...»* (Екл. 9, 7–9). Цікава також паралель про ставлення до пам'яті мертвих: *«пам'ять бо їх забулась»* (Екл. 9, 5), а в «Пісні арфіста» мовиться, що про померлих не залишиться навіть спомину.

Щодо дидактичної літератури Давнього Єгипту, то маємо цілу низку подібних творів («Настанова Іраклеопольського царя синові», «Настанова царя Аменемхета I», «Настанова Ані», «Настанова Птахотепа», «Настанова Кагемні», «Настанова Схотепібра» тощо). Ці твори – звичайні правила гідної поведінки у «пристойній» спільноті. У літературному плані вони подібні до біблійних книг премудрості, але за змістом незрівнянно менш етичні і філософські. Ці повчання містять корисливі поради, де все оцінюється з огляду на вигоду. Головна мета, згідно з цими творами, – набуття матеріальних цінностей: *«гни спину, і дім твій буде міцним, і тебе винагородять... добре живеться, коли начальство прихильне»* [10, 80]. «Премудрість Дуау» присвячена тим перевагам, яких надає гарна освіта. Дуау провадить свого сина до столиці для навчання мистецтву писаря і дорогою навчає його: *«якщо писар перебуватиме при дворі, він ніколи не буде бідним, завжди буде ситим»* [4, 191]. Після цього він перераховує різні професії тогочасного суспільства, які є важкими, багато з яких небезпечні для здоров'я, а професія писаря легка і прибуткова. Правда, дидактика часів Нового царства просякнута етичнішими ідеями (винагорода за поведінку людини можлива вже за земного життя), їй властивий навіть монотеїстичний

настрій [10, 185]. Ці риси наближують твори до старозавітної премудрості, особливо в плані монотеїзму. У творах (скажімо, у «Настанові Ані») видно негативне ставлення до кар'єризму і мало приділяється уваги правилам гарної поведінки. Тут ми натрапляємо на мудрість морально-життєвську, яку можна порівняти з неканонічною книгою Премудрості Соломона, а також із книгою Премудрості Ісуса, сина Сираха.

Отже, оскільки література премудрості була надзвичайно поширеною на усьому Близькому Сході, і Ізраїль, як органічна складова цього регіону, не міг залишитися осторонь від неї, сприймав духовні і культурні традиції, трансформуючи їх згідно з власними мовними і релігійними особливостями. Творячи свої священні книги, Ізраїль ішов традиційним шляхом у плані зовнішнього стилю і оформлення своїх релігійних думок – шляхом своєрідних релігійних кліше, за якими будувалася уся культова і релігійна література Близького Сходу, чим почасти пояснюються дослівні літературні запозичення. Для того щоб релігійні тексти Ізраїлю сприймалися саме як релігійні, вони повинні були наслідувати вироблену впродовж віків традицію. Звісно, такі запозичення проводилися далеко не бездумним копіюванням. Відкидаючи в основному утилітарний характер давньосхідних текстів, старозавітні автори піднялися на значно вищий щабель усвідомлення взаємовідносин людини і Бога, оспівуючи останнього не заради земної винагороди, а на честь і славу його імені. Є мудрість життєва, а є мудрість істинна – від Бога; тільки остання дає людині «розумне серце, щоб вона ... розбирала між добрим та лихим» (3 цар. 3: 9).

Премудрість у СЗ не є категорією статичною, вона є одним із аспектів взаємодії Бога зі світом. Протягом усієї історії спасіння вона діє як послана Богом, вона оселилася в Ізраїлі, як дерево життя (Сир. 24: 7–9), і з того часу живе у людей (Притчі 8: 31), виявляючись у формі закону (Сир. 24: 23–34). Бог діє через неї, як Він діє через свого Духа; прийняти її – те ж саме, що прийняти Духа.

Біблійних авторів хвилює і проблема величі людини (Сир. 16: 24 – 17:14), і її приниження (Сир. 40: 1–11), і її самотність (Йов 6: 11–30; 19: 13–22), і страх страждання (Йов 7: 16) і смерті (Екл. 3), і людська нищість перед неосяжним Богом (Йов 10). Проблема винагороди, яка природньо постає у цих текстах, за традиційними для Давнього Сходу переконаннями може призвести до заперечення справедливості (Йов 9: 22–24. Екл. 7: 15; 8: 14). І потрібні були величезні зусилля, перш ніж стало можливим за межами земної винагороди вирішити дану проблему вірою у воскресіння (Дан. 12: 2) і життя вічне (Прем. 5: 15). Проблеми воздаяння і відкуплення знайшли системне вирішення вже у новозавітних текстах, які доречно буде розглянути у перспективі дослідження даної теми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С.С. Древнееврейская литература / С. Аверинцев // История всемирной литературы.– М., 1983. – Т.1. – С. 271–302.

2. Гавриловский В. Учительные книги Ветхого Завета / В. Гавриловский – Вольск, 1911. – С. III–IV.
3. Григорьев И.Ф. Библейские псалмы и древне-вавилонские гимны / И. Григорьев – Казань, 1911. – Ч. 1. – С. 291–311.
4. Зотов В. История всемирной литературы. – СПб., 1877.
5. Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. Очерки / И. Клочков – М., 1983. – 205 с.
6. Коростовцев М.А. Литература Древнего Египта / М. Коростовцев // История всемирной литературы.– М., 1983. – Т.1. – С. 54–82
7. Лузин М. Учительные книги Ветхого Завета. Библейская наука. Кн. 4 / М. Лузин – Тула, 1900.
9. Святе Письмо Старого та Нового Завету. – Рим, 1998. – 1422 с.
10. Тураев Б.А. Египетская литература. Т.1 / Б. Тураев – М., 1920. – 279 с.
11. Herbert A.S. Wisdom. Dictionary of the Bible / A. Herbert – New York, 1963.

В статье рассматривается феномен премудрости в древневосточных литературах (вавилонской, египетской, древнееврейской), прослеживается процесс формирования библейской премудрости в контексте древневосточного литературного окружения.

Ключевые слова: премудрость, монотеизм, гимн, псалом, притча.

This article deals with the Wisdom in the ancient oriental literatures (of Babylon, Egypt and Hebrew) and follows the formation process of the Biblical Wisdom in the context of oriental literary environment.

Key words: Wisdom, monoteism, gym, Psalm, proverb.